

Бењамин ХЕКИЋ*
Историјски институт
Београд

**ПЕЧАТИ РАНИХ НЕМАЊИЋА – УЗОРИ И ПАРАЛЕЛЕ
У ФОРМАТИВНОМ ПЕРИОДУ НЕМАЊИЋКЕ
СИГИЛОГРАФСКЕ ПРАКСЕ****

Апстракт: Овим радом покушавамо расветлити питање о пореклу сигилографских образаца у држави првих Немањића. Упоређивањем са сигилографским материјалом из суседних држава – Византије, Латинске царевине у Константинопољу, државе епирских Анђела, те Бугарске и Угарске – могу се уочити извесне паралеле. За сигилографске обрасце великог жупана Стефана Немање нема сумње да долазе из Византије, али код првих српских краљева – Стефана Првовенчаног, Радослава и Владислава – ситуација је далеко сложенија, јер се директни узорци у сигилографској пракси суседних држава не могу пронаћи.

Кључне речи: сигилографска пракса, сигилографски обрасци, воштани печати, оловне буле, Стефан Немања, Стефан Немањић (Првовенчани), краљ Радослав, краљ Владислав.

Од раних немањићких владара имамо мало сачуваних печата. Познато је пет металних була Стефана Немање (две су данас изгубљене), један фрагмент воштаног печата Стефана Немањића, један воштани печат краља Радослава и два воштана печата краља Владислава. По један оловни печат Страцимира и Мирослава (ова оловна була је изгубљена) који су нам познати ваљало би узети у разматрање заједно са Немањиним печатима, како због специфичне ситуације око њиховог учествовања у

* benhekic@gmail.com

** Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Средњовековне српске земље (13–15. век): политички, привредни, друштвени и правни процеси* (Ев. бр. 177029)

власти у Немањиној држави (удеони кнежеви), тако и због тога што су ова два печата рађена по истом моделу, тј. печати сва три брата имали су заједничке узоре. Сматрамо да би сигилографски обрасци наведених властодржаца чинили оно што бисмо дефинисали као формативни период немањићке сигилографске праксе: прелаз са нижег владарског ранга на ранг краљевства пратиле су одређене промене у дипломатичкој пракси, чији су сигилографски обрасци само један део. Најбитнији пример, а то су печати Стефана Првовенчаног након крунисања краљевском круном, нису сачувани, тако да те промене можемо пратити тек на печатима његових првих наследника, синова Радослава и Владислава. Њихове владавине, сматра се, биле су обележене јаким страним утицајима (византијским код Радослава, бугарским код Владислава), док би се могло рећи да са вишегодишњом владавином најмлађег сина првовенчаног српског краља, Уроша I, наступа нови период у историји српске краљевине, због чега смо сматрали да његова сигилографска пракса не треба да уђе у границе периода који смо означили формативним.

Печати прве генерације Немањића – Стефана Немање и његове браће Страцимира и Мирослава – показују велику везаност за византијску дипломатичко-сигилографску праксу. Углавном су у питању оловне буле сачуване независно од докумената; само је Немањин печат са Хиландарске оснивачке повеље био од злата (позлаћен).¹ Легенде су на Немањиним печатима и печату кнеза Страцимира на грчком, док је изгубљени печат кнеза Мирослава имао и српски (српскословенски) натпис. Немањин печат који није сачуван а који је Иван Лучић описао и нацртао у свом препису Немањиних сплитских повеља, и изгубљени

¹ V. Čajkanović, *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, *Byzantinische Zeitschrift* 19-1 (1910) 113; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, *Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines II*, Paris 1948, 305; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, *Баштина* 13 (2002) 248. Треба нешто рећи о разлозима одступања по питању материјала приликом израде печата за Хиландарску повељу – злато уместо олова од кога су израђени сви други Немањини печати. Чини се прихватљиво објашњење да је Немања при издавању ове значајне и изузетно свечане повеље пред собом имао хрисовуље цара Алексија III Хиландару са златним царским печатима, те да је, угледајући се на овај модел, и Немања поставио златни печат – објашњење које налазимо у Н. Порчић, *Немањићи успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава*, *Краљевство и архиепископија – зборник радова (у штампи)*. Захвални смо аутору што нам је уступио рукопис свог необјављеног рада.

печат са Хиландарске повеље имају хоризонталан натпис на обе стране који рашчитан гласи $\Sigma\phi\rho\alpha\gamma\iota\varsigma \Sigma\tau\epsilon\phi\acute{\alpha}\nu\omicron\upsilon \mu\epsilon\gamma\acute{\alpha}- // -\lambda\omicron\upsilon \zeta\omicron\upsilon\lambda\acute{\alpha}\nu\omicron\upsilon \tau\omicron\upsilon \text{Nem}\acute{\alpha}\nu\iota\alpha$, без ликовне представе; изгледа да би ова два печата могла потицати са истог типара, пошто је распоред слова по странама печата и редовима истоветан (сл. 1–2).² Тражити нешто старије и савремене паралеле у Византији таквим печатима који садрже само натпис који се наставља на обе стране и који почињу речју „ $\Sigma\phi\rho\alpha\gamma\iota\varsigma$ “ био би сизифовски посао, пошто је број таквих сачуваних оловних печата огroman, и могло би се рећи да су у другој половини 12. и почетком 13. века представљали уобичајени тип.³

Преостале три оловне буле Стефана Немање имају хоризонтални натпис на аверсу, док је на реверсу представљен Св. Стефан Првомученик са чије леве и десне стране се налазе вертикални натписи који се рашчитавају као $\text{O } \acute{\alpha}\gamma\iota\omicron\varsigma \Sigma\tau\epsilon\phi\acute{\alpha}\nu\omicron\varsigma$.⁴ Од тога један примерак, који се данас чува у Народном музеју у Београду, носи легенду у којој је Стефан Немања титулисан само као жупан (+ $\Sigma\phi\rho\alpha\gamma\iota\varsigma \zeta\omicron\upsilon\lambda\acute{\alpha}\nu\omicron\upsilon \Sigma\tau\epsilon\phi\acute{\alpha}\nu\omicron\upsilon \tau\omicron\upsilon \text{Nem}\acute{\alpha}\nu\iota\alpha$);⁵

² V. Čajkanović, *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, 111–114; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, 303–306; M. Динић, *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ. Београд 3 (1955) 69–70, 74; Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 49–60; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 247–248, 250–252; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, I, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 63, бр. 7, 67, бр. 9. Сплитски печат за слова ОУ доследно користи лигатуру У, док се према издању Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 247–248, легенде са реверса хиландарског печата реконструираше са обликом ОВ; но, увидом у фотографски материјал, закључили смо да је ово грешка, те да је и на хиландарском печату доследно коришћена лигатура У. Иначе, Лучићев препис нам је био доступан преко новог снимка у боји који смо уврстили у илустрације на крају овог рада и који је начињен уз љубазно допуштење и помоћ равнатеља и особља Надбискупског архива у Сплиту (Nadbiskupskog arhiva u Splitu), на чему им срдечно захваљујемо.

³ N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, Byzantion 11-2 (1936) 464.

⁴ J. Петровић, *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1935) 27–28; N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, 461–468; M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, Byzantion 12-1/2 (1937) 149–150; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, 303–306; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1979) 119–130; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 249–250.

⁵ J. Петровић, *Печат Стефана Немање*, 27–28; M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149–150; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, 303–306; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, 119–130; Б. Зарковић, *Печати*

други печат из Народног музеја са титулом великог жупана (+ Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια) могао је можда бити израђен истим типаром као и печат из Ермитажа (легенда се рашчитава на исти начин, + Σφραγίς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια), премда нам је овај печат доступан само према издању Лихачова чије читање изгледа има грешака, па се коначан суд не може дати (сл. 3–4).⁶ Печат кнеза Страцимира из Народног музеја у Београду има хоризонтални натпис + Σφραγίς Στεφάνου τοῦ Στρατζημήρου на аверсу, а представу Св. Стефана и вертикални натпис Ὁ ἅγιος Στέφανος на реверсу (сл. 5).⁷

За ране немањићке печате са представом Светог Стефана на реверсу можемо наћи паралеле међу византијским оловним булама царских чиновника и истакнутих аристократа из 12. века са којима показују велику сличност на иконографском и епиграфском пољу.⁸ Тако имамо упоредиву ликовну представу Светог Стефана са оловних печата

Стефана Немање, 249. Овај печат је занимљив управо због тога што се Немања не титулише као велики жупан, већ само као жупан. Разлог овоме може бити то што печат потиче из периода пре Немањиног успона на великожупански престо, како сматра Т. Живковић, *Синови Завидини*, Зборник МС за историју 73 (2006) 12; не делује убедљиво хипотеза С. Пириватрић, *Манојло I Комнин*, „царски сан“ и „самодршци области српског престола“, Зборник радова Византолошког института 48 (2011) 98–99, да је овај печат могао припадати Стефану Првовенчаном пре крунисања за краља, јер зашто би велики жупан Стефан на печату скратио своју титулу коју је иначе доследно користио?

⁶ N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, 461–468; M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149–150; V. Mošin, *Les sceaux de Stephan Nemanja*, 303–306; Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Немање*, 119–130; Б. Зарковић, *Печати Стефана Немање*, 250. Натпис на аверсу може бити исти, пошто се уместо ПΑΝΥΤΟΥV како стоји у 4 реду на београдском печату у издању N. Lihačev, *Sceau de Stefan Nemanja*, 461, петроградског печата вероватно поткрала штампарска грешка ΠΑΝΟΥΤΟΥV; комбинација ΟΥ не би имала смисла, логично је или да стоји само лигатура Υ или словно решење ΟΥ. M. Laskaris, *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, 149, при поновном претресању овог печата из Ермитажа транскрибује 4. ред као ΠΑΝΥ ΤΟΥΥ. Но, и поред тога, распоред неких слова која окружују светитеља на печату из Ермитажа се разликује од онога што смо ми успели да прочитамо на печату из Београда; али без фотографије петроградског печата која није објављена, не можемо бити потпуно сигурни ни да ли је овде легенда тачно репродукована. Стога смо склони да закључимо да су у питању ипак грешке издавача, те да се вероватно ради о отисцима истог типара.

⁷ Д. Гај-Поповић, *Печат Стефана Страцимира*, Нумизматичар 6 (1983) 131–133.

⁸ Уп. Н. Порчић, *Немањићки успон на краљевство*.

Стефана Кондостефана Комнина (сл. 7),⁹ Стефана Карике¹⁰ и још једне личности која је забележена само именом Стефан:¹¹ светитељ са нимбом у стојећем ставу је представљен голобрад, у ђаконској одори (далматизи), са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци, баш као и на печатима Немањића. Легенда уз светитеља се разликује: печат Стефана има вертикални натпис који се рашчитава као Ὁ ἅγιος Στέφανος, као што је то случај са печатима Немање и његове браће, док печати Контостефана и Карике садрже још и реч Προτομάρτυς. Сви ови печати на аверсу имају метричке хоризонталне легенде у којима се светитељ зазива да чува свог имењака, власника печата, што је, дакле, значајна разлика у односу на печате Немањића који су изабрали да у легенди истакну само власништво печата и титулу сигиланта. На оловној були кипарског архиепископа Јована (1152–1174) који има представу Св. Стефана као светитеља са нимбом у стојећем ставу, са кадионицом у десној и дарохранилницом(?) у левој руци – печат је знатно похабан, па се не могу уочити сви детаљи – забележени су само име и титула власника, без икакве апотропејске формуле, симболичке инвокације (+) или речи σφραγίς; уз светитеља на реверсу се сачувао само део натписа Προτομάρτυς.¹² Начин исписивања слова на немањићким печатима одговара наведеним византијским печатима, посебно лигатуре за ΟΥ (Υ) и ΣΤ (Ϝ). Паралела у ликовној представи се може наћи и на оловним печатима из 11. века који имају представу Св. Стефана на реверсу: извесног патрикија Хусенија, стратега Трихилоподије (натпис уз светитеља је и овде Ὁ ἅγιος Στέφανος Προτομάρτυς(sic!)) (сл. 8),¹³ као и на печату Стефана, архиепископа града

⁹ A.-K. Wassiliou-Seibt, *Stephanos Kontostephanos Komnenos und sein Siegel. Ein Interpretationsvorschlag*, Captain and Scholar. Studies in memoriam of D. I. Polemis (ed. E. Zachariadou. E. Chrysos), Andros 2009, 347–348.

¹⁰ Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen Karykes (?) (twelfth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.3223>> (29. 11. 2018).

¹¹ Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen (eleventh/twelfth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.1440>> (29. 11. 2018).

¹² J. Nesbitt, N. Oikonomides, *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, II, Washington, DC 1994, 105–106, no. 38.12.

¹³ J. Nesbitt, N. Oikonomides, E. McGeer, *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, V, Washington, DC 2005, 158, no. 128.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Chousenios patrikios and strategos of Trichilopodia (?) (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.718>> (29. 11. 2018).

Катепана у Васпраканији (сачувана је само половина печата, али је вероватно да је и овде након Ὁ ἅγιος Στέφανος на другој половини био текст Πρωτομάρτυς),¹⁴ док је стил слова у натписима другачији (нпр. лигатура ΟΥ изведена је као Θ).

Посебно је занимљив изгубљени печат кнеза Мирослава, јер је рађен по истом моделу као и печати његове браће. Међутим, овај печат на реверсу има стилизовану представу Св. Стефана са кадионицом и дарохранилницом чији је квалитет израде знатно нижи од оног на печатима његове браће; ликовну представу прати и вертикални грчки натпис (Ὁ ἅγιος Στέφανος). Језик натписа на аверсу је пак промењен, те стога легенда гласи + Печать кнеза хлмьскога Миросълава (сл. 6).¹⁵ Интересантно је напоменути да је први издавач П. Анђелић сматрао да има мешања писама у натписима. Српски натпис, поред уобијаченог облика ϣ из ћириличног устава за слово **а**, једном исто слово бележи као А из грчке епиграфске мајускуле (последње **а** у речи „Миросълава“); у грчком натпису **α** у имену Στέφανος је забележено као ћирилично уставно ϣ, док реч ἅγιος почиње грчком мајускулом (облик Α).¹⁶

Нема сумње да су византијски оловни печати слични онима које смо навели морали послужити као узор при изради типара за печате Стефана Немање и његове браће.¹⁷ Из 11. и 12. века сачуван је велики број

¹⁴ J. Nesbitt, N. Oikonomides, E. McGeer, *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, IV, Washington, DC 2001, 171, no. 77.1; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephanos archbishop of Katepano of Vaasprakania (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1106>> (29. 11. 2018).

¹⁵ P. Anđelić, *Pečat humskog kneza Miroslava*, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. 20 (1965) 277–280; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970, 55–58, br. 29.

¹⁶ P. Anđelić, *Pečat humskog kneza Miroslava*, 277–280; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 55–58, br. 29.

¹⁷ Треба приметити да се исто иконографско решење као за представљање Св. Стефана користи и за Св. Ђакона Исавра на печатима драчког архиепископа Константина из 12–13. века – светитељ са нимбом у стојећем ставу је представљен голобрад, у ђаконској одори (далматици), са кадионицом у десној и дарохранилницом у левој руци. Позната су три примерка Константиновог печата са истог булотериона, а најбоље очувани примерак је 1954. пронађен на локалитету Хисар код Лесковца (данас се налази у збирци Народног музеја у Лесковцу). Занимљиво је присуство овог печата у области која је у 12. веку сачињавала Жупу Дубочицу, посед који је цар Манојло Комнин даровао на уживање Стефану Немањи. В. В. Иванишевић, *Печат Константина митрополита Драча из збирке Народног музеја у Лесковцу*, Лесковачки зборник 52 (2012) 7–12.

византијских печата који су имали хагиографску представу на реверсу.¹⁸ Избор свеца-заштитника који ће бити представљен одсликавао је личне афинитете ауктора и њихову побожност; тако су Св. Стефана могле бирати личности које су носиле то крштено име, као што смо видели на примерима који су анализирани напред у тексту.¹⁹ Без обзира на карактер имена Стефан код раних Немањића,²⁰ очигледно је да су управо због тога што су Немања и његова браћа носила то име изабрали Св. Стефана да буде представљен на њиховим печатима, у нади да ће првомученик пружити заштиту својим имењацима, као што су то чинили и Византинци са именом Стефан. Због свега наведеног, није неосновано претпоставити да су Немања и Страцимир своје типаре израђивали код грчких златара/печаторезаца; а ако је закључак П. Анђелића да је облик појединих слова на Мирослављевом печату преузет из грчког епиграфског писма тачан (тј. да „деформације“ слова нису резултат оштећења),²¹ онда је могуће да су и његов печат израдили мајстори који су превасходно били специјализовани за урезивање грчких натписа, јер тако би ова одступања у стилу слова имала смисла (мајстор који није навикнут урезивању ћирилице него урезивању грчког писма може направити такве грешке; обрнути случај не делује вероватно).

Од великожупанског печата Стефана Немањића са његове недатиране заклетве Дубровнику (око 1214–1217) данас се сачувао фрагмент, око ¼ печата. У питању је био двострани печат, вероватно са хоризонталним натписом на једној страни и ликовном представом

¹⁸ J. Cotsonis, *The Contribution of Byzantine Lead Seals to The Study of the Cult of the Saints (Sixth-Twelfth Century)*, Byzantion 75 (2005) 385–386, 389–391, 410–413, 488. Подаци показују да од свих сачуваних византијских печата са хагиографским представама од 6. до 15. века који су Коцонису били доступни (7284), преко 3/5 потиче управо из периода 11–12. век, што сведочи о одређеним трендовима.

¹⁹ Поред заједничког имена или неке посебне личне повезаности са Св. Стефаном, овај светац је могао бити биран и због везе са ђаконском службом. J. Cotsonis, *The Contribution of Byzantine Lead Seals*, 425–426, 494. Иначе, Коцонисови подаци говоре да се представа Св. Стефана на печатима из његовог узорка континуирано јавља од 10. до 13. века, а највећи број печата са овом представом потиче из 11–12. века – чак 41 примерак у том периоду, од укупно 48 примерака са представом Св. Стефана колико је Коцонис утврдио да се јавља у његовом узорку. *Ibidem*, 397, 416, 425–426.

²⁰ О владарском имену Стефан код Немањића, детаљније в. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, 42–59.

²¹ P. Anđelić, *Pečat humskog kneza Miroslava*, 277–280; P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati*, 57–58, br. 29.

на другој. Међутим, због малих димензија остатка печата, не може се готово ништа рећи о садржају натписа и врсти ликовне представе.²² Из краљевског периода Стефанове владавине није сачуван ниједан печат; било би занимљиво видети какво је први крунисани краљ из лозе Немањића сигилографско решење изабрао.

Од Стефанових синова Радослава и Владислава сачувани су једностранни воштани мали печати, Радослављев утиснут на српски начин на његовој повељи Дубровнику из 1234. године (сл. 9),²³ а Владислављев причвршћен на врпцу од црвене свиле на његовој недатираној повељи Дубровнику из око 1234–1235. г. (сл.10).²⁴ Оба печата имају ликовну представу краља у владарском орнату, који седи на престолу за који се чини да је без наслона, са жезлом у десној руци и шаром (јабука са крстом, *globus cruciger*) у левој. Кружна легенда по ободу није данас читљива ни на једном од печата, али је јасно да је фигура владара (глава са круном при врху и стопала при дну) натписе делила на два дела. Што се ликовног решења тиче, оба печата имају фигуру владара којој је десна рука у којој држи жезло савијена у лакту и припијена уз тело, док је лева рука са шаром савијена у лакту и испружена. Због оштећења се ни на једном печату не види крст на шару, нити се може са сигурношћу рећи којим се обликом завршава жезло. Престо на коме владар седи се једва назире код Радослава, док се код Владислава виде обриси ногара престола; сам положај владара на престолу код Радослава је јако неприродан, па

²² К. Жиречек, *Уговор Стефана Првовенчаног са Дубровчанима*, Гласник СУД 47 (1879) 305; G. Čremošnik, *Doslej neznani južnoslovenski pečati*, *Zgodovinski časopis* 12–13 (1958–1959) 51–52; G. Čremošnik, *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena*, Sarajevo 1976, 119; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 85, бр. 13; Н. Порчић, *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017, 133–135.

²³ А. Ивић, *Стари српски печати и грбови: прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910, 21–22, бр. 1; G. Čremošnik, *Studije*, 119–120; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 104; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 129, бр. 27; Н. Порчић, *Документи*, 139, бр. 6.

²⁴ А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 22, бр. 4; G. Čremošnik, *Studije*, 120–122; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 104; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 137, бр. 30; Н. Порчић, *Документи*, 141–142, бр. 7. Сви снимци печата из Дубровачког архива коришћени током писања овог чланка, који су такође и уврштени у илустрације били су нам доступни љубазношћу и предусретљивошћу руководства и особља Државног архива у Дубровнику (Državnog arhiva u Dubrovniku), те проф. др Небојше Порчића са Филозофског факултета у Београду, на чему желимо да им изразимо своју неизмерну захвалност.

изгледа као да краљ стоји испред престола, док је код Владислава јасно да су му ноге савијене у коленима, у природном седећем положају. О изгледу владарске одоре се не може ништа рећи, осим да се на оба печата назире нешто што би могао бити лорос пребачен преко леве руке владара; код Владислава се примећују препендулије на круни, која је можда типа куполасте затворене стеме, а код Радослава се облик круне можда разликовао (због деформације воска делује као да би могла бити отворена трапезаста круна) и изгледа није имала препендулије. Димензије Радослављевог печата су 27 мм а Владислављевог 18 мм: ово јасно сведочи да су у питању отисци типара малих краљевских печата.²⁵

У потрази за паралелама и могућим узорима се морамо окренути пре свега Византији, јер је од почетака дипломатичко-сигилографске праксе код Немањића праћен византијски модел. Међутим, у време генерације Немањиних унука јединствена Византија под влашћу ромејског василевса не постоји. Од грчких наследница Византије Србији Немањића је у сваком смислу држава епирских деспота била ближа но удаљена Никеја у којој је седео цар из породице Ласкариса. Епирски Анђели који су у Теодору Комнину Дуки добили носиоца царског венца били би тако свакако први избор за тражење узора у области сигилографије, посебно пошто је показано и доказано да је краљ Радослав почео током своје власти да кује новац баш по угледу на новац епирских Анђела који су се крунисали за царе у Солуну.²⁶ Нажалост, од Радослављевог таста Теодора Комнина Дуке није нам познат ниједан печат, као ни од његовог брата и наследника Манојла. Тек је од Теодоровог сина Јована, који је био активан четрдесетих година 13. века, сачувана оловна була са хоризонталним натписом на аверсу, и представом владара у стојећем ставу кога благосиља свети Димитрије, такође у стојећем ставу али нешто виши од владара, на реверсу. Владар је представљен у пуном орнату – дивитисион са лоросом пребаченим преко леве руке и украшеним наруквицама, те ниска отворена круна на глави без препендулија; у левој

²⁵ Описи печата који следе су урађени на основу фотографија високог квалитета са сајта Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479), 12340204 – Radoslav*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/12340204_%E2%80%93_Radoslav/charter> (29.11.2018); Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479), 123504xx taq – Vladislav A*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/123504xx_taq_%E2%80%93_Vladislav_A/charter> (29. 11. 2018).

²⁶ О новчарству краља Радослава в. В. Иванишевић, *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998) 87–95, посебно 91–94.

руци цар Јован држи акакију.²⁷ Ако дозволимо логичну хипотезу да је Јован, који је претендовао на царску титулу из Солуна коју су његов отац и стриц Манојло носили, преузео и сигилографске обрасце из њихове праксе, онда би следило да печати из канцеларије епирских Анђела нису могли послужити као узор за печате краљева Радослава и Владислава.

Чак и материјал од кога су израђени печати браће краљева говори да овде немамо случај директног преузимања византијских образаца и модела као што је то био случај у Немањиној генерацији. Восак је као материјал коришћен и за израду великожупанског печата потоњег првовенчаног српског краља, такође на повељи чији је дестинатар била Дубровачка општина. Већина печата српских владара сачуваних на њиховим исправама Дубровнику је начињена од воска; тачније, до проглашења царства једини траг о металном печату везан је за Прву стонску повељу Стефана Душана.²⁸ Коришћење воска за израду владарског печата пре се може везати за западну сигилографску праксу.²⁹ Мада се восак као материјал користи и у Византији, тамо је временом пракса постала да цареви воштаним печатима оверавају само наредбе (*πυτάκια*) поданицима ниског ранга; дестинатари високог статуса добијали су од цара документа оверена оловним булама.³⁰

Коришћење оловних була преузели су и латински цареви у Цариграду после 1204. Сачувани су печати Балдуина I (1204–1205) и Хенрика (1206–1216) Фландријског, Роберта (1221–1228) и Балдуина II (1228–1261) од Куртенеа. Иако су преузели праксу коришћења металних була (али је сачувано и неколико воштаних печата), на печатима царева Балдуина I, Хенрика и Роберта дизајн је измењен у односу на печате византијских царева који имају представу владара у стојећем ставу на аверсу, и представу Христа на реверсу.³¹ Двострани печати сада на аверсу

²⁷ Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John Komnenos Doukas (1240–42)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4356>> (29. 11. 2018).

²⁸ Н. Порчић, *Документи*, 208, бр. 50.

²⁹ Н. Порчић, *Немањински успон на краљевство*.

³⁰ J.-C. Cheynet, *Byzantine Seals, 7000 Years of Seals*, London 1997, 111, 115; B. Caseau, J.-Cl. Cheynet, *Sealing Practices in the Byzantine Administration, Seals and Sealing Practices in the Near East: Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period. Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairoon December 2–3, 2009, Leuven–Paris–Walpole, MA 2012*, 138.

³¹ F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden–Boston 2011, 93. На реверсу печата византијских царева могу

имају представу цара на престолу западног типа без наслона (*faldistorium* украшен лављим главама), одевеног по западној моди, са инсигнијама власти које показују византијски утицај (жезло са крстом и шар са крстом прате западни образац, али је круна типа стеме, дакле, византијски тип владарске инсигније; десна рука владара у којој држи жезло савијена је у лакту и припијена уз тело, док је лева рука са шаром савијена у лакту и испружена). На реверсу је представљен владар као коњаник у касу окренут надесно, са шлемом, штитом и мачем. Легенда на аверсу је била исписана на грчком, док је легенда на реверсу на латинском; на обе стране владарска фигура прелази и на поље натписа, и дели легенду (сл. 12–13).³² Комбинација представе владара на престолу (*maiestas*) и коњаничке представе на печатима је западни сигилографски образац, и потиче од енглеског краља Вилијема Освајача.³³ Дакле, византијски утицај се на печатима Балдуина I, Хенрика и Роберта своди на материјал израде

се наћи и друге хагиографске представе; тако је на печатима Алексија Анђела на реверсу појединих печата представљен цар Константин Велики. V. Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Alexios III Angelos (1195–1203)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.610>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.608>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.609>> (29. 11. 2018).

³² G. Schlumberger, *Sceaux et bulles des empereurs latins de Constantinople*, Caen 1890, 5–19, и таблице 1–3; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 63–66, 68–69, 71–72, 93; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Henry of Flanders (1206–16)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.636>>, (29. 11. 2018); Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Robert of Courtenay (1221–1228)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2938>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4353>> (29. 11. 2018). Међутим, постоје две буле Хенрика Фландријског које имају *maiestas* представу на аверсу, док реверс уместо коњаничке представе носи хералдички штит. На првој је у питању фландријски лав који се пропиње, док је на другој сложени грб (пет кругова распоређених унутар крста од перли, између четири грчка крста у прстеновима од перли); друга була има и промењен распоред легенди, па је на аверсу латински натпис, а на реверсу грчки. Cf. G. Schlumberger, *Un nouveau sceau de l'empereur latin Henri 1er d'Ange de Constantinople*, *Revue Numismatique* 5 (1901) 396; F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 68–69.

³³ J. Roman, *Manuel de sigillographie française*, Paris 1912, 79, 81–82; M. Fabre, *Sceau médiéval: analyse d'une pratique culturelle*, Paris 2001, 143, n. 225; A. Ailes, *The Knight's Alter Ego: From Equestrian to Armorial Seal*, *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, London 2008, 8; J. Cherry, *Heads, Arms and Badges: Royal Representation on Seals*, *Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals*, London 2008, 12.

(метали – злато и олово), и на представу стеме код крунисаног владара на престолу и текст који је на грчком; оба елемента се налазе на аверсу, који важи за „грчку страну“ на печатима латинских царева.³⁴ Балдуин II је пак изменио сигилографски образац својих претходника, утолико што је на аверсу владар на престолу без наслона (θῶκος, solium) сада представљен у традиционалном византијском орнату и са византијским инсигнијама (одевен у сакос – или дивитисион – са лоросом, круна типа стеме са препендулијама, шар са крстом и жезло са крстом, одн. лабарум); на реверсу владар више није оклопљени и наоружани коњаник у трку – од ратничке опреме има само метални панцир, на глави нема шлем него стему са препендулијама, а у руци не држи мач, већ крстолико жезло, док коњ није у трку (cheval courant) већ у ходу (cheval passant). На Балдуиновим печатима је измењен и распоред језика у легенди, па тако сад латински натпис окружује представу владара на престолу, а грчки натпис коњаничку представу (сл. 14-15).³⁵

Са печатима Балдуина II велику сличност показује и Владислављев други печат. Двострани воштани печат сачуван је на још једној недатираној повељи краља Владислава Дубровнику (претпоставља се да је документ издат око 1236). Димензије печата су 60 мм. На аверсу је представљен владар у раскошно украшеној одори (дивитисион), у десној руци држи жезло (лабарум?), у левој руци преко које је пребачен лорос држи шар са крстом, на глави има круну типа стеме са које висе препендулије; престо са наслоном је богато украшен и резбарен. На реверсу је представљен коњаник са шлемом, у касу, са копљем у десној руци, окренут десно. Легенда је оштећена, тако да на аверсу можемо прочитати ...ΛΒΚΡΛΒСХРqШ... (...Владислављ краљ вѣсѣхъ Рашкихъ...), а на реверсу +СТФЪ...qШНРІВУН (+ Стефань...?) (сл. 11).³⁶

³⁴ F. Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, 93.

³⁵ *Ibidem*, 91, 93; G. Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 13–19, и таблице 2–3; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Baldwin II (1240–61)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.635>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4354>> (29. 11. 2018). Једна оловна була Балдуина II продата је 2008. године у Ланкастерској аукцијској кући Classical Numismatic Group, LLC (CNG). Од свих досад познатих Балдуинових печата, ова оловна була је најбоље очувана, тако да се и најситнији детаљи ликовних представа на аверсу и реверсу могу уочити; v. Classical Numismatic Group, *Extremely Rare Crusader Seal of Baldwin II*, <<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115627>> (29. 11. 2018).

³⁶ А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 22–23, бр. 5–6; G. Ćremošnik, *Studije*, 120–122; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 104; С. Марјановић-Душанић,

Дакле, видимо да бројна ликовна и техничка решења на печату краља Радослава и печатима краља Владислава, са једне стране, и латинских царева, посебно Балдуина II, са друге стране, показују велики број упадљивих сличности: владар представљен на престолу *in majestate*; фигура владара дели легенду; десна рука са жезлом (лабарум код Балдуина II, а можда и на Владислављевом двостраном печату) је припијена уз тело и савијена у лакту, док је лева рука са шаром испружена и савијена у лакту; владарска одора са елементима из византијске традиције а круна типа стеме са препендулијама; саме одоре владара на двостраном печату краља Владислава и печату Балдуина II су украшене готово идентично – квадратна мрежа где свака ћелија садржи по један масиван круг; реверс на двостраном Владислављевом печату има представу коњаника који је окренут удесно.

Постоје пак и разлике које не смемо занемарити. Оне су првенствено у димензијама – једнострани печати српских краљева имају димензије 18 и 27 мм, док се печати латинских царева крећу од 37 до 53 мм,³⁷ што сведочи да се ради о отисцима типара малих печата код српских владара, а великих печата код латинских царева – те материјалу израде (мада, латински цареви су своје печате отискивали и у воску; да ли ређе, или је само мање таквих печата сачувано остаје непознаница). Такође, разлика између Балдуиновог и Владислављевог великог (60 мм) двостраног печата је и у томе што престо на аверсу код Владислава сигурно има наслон (за једностране печате краља Радослава и Владислава не може се са потпуном сигурношћу рећи да престоли немају наслон, јер је восак ипак деформисан и оштећен у том делу поља), а на реверсу оклопљени коњаник нема ни мач, ни жезло, већ копље. Због свега реченог, не би се могло закључити да је овде дошло до директног преузимања страних сигилографских образаца (конкретно, латинских царева), као у случају печата из генерације Стефана Немање. Такође, на основу оно

Владарска идеологија, 224; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 159, бр. 39; Н. Порчић, *Документи*, 146–147, бр. 8; *Monasterium.net, Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479), 1240xxxx cca – Vladislav*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/1240xxxx_cca_%E2%80%93Vladislav/charter> (29. 11. 2018).

³⁷ G. Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 5–19; Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals*, <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.636>; <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2938>; <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4353>; <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.635>; <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4354>; <https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115627>.

мало података које имамо о односима латинских царева и српских владара можемо закључити да су ти односи били претежно непријатељски.³⁸ Па ипак, нема начина да знамо да током целокупног постојања Латинског царства ниједном није дошло до покушаја зближавања између царева и српских владара; у склопу таквих промењивих односа, вероватно је морало бити и протока докумената између њих, те су тако српски краљеви можда могли да виде царске печате на документима које су добили из Цариграда. Не чини се немогућим да су на овај начин одређени латински утицаји могли доћи у сигилографску праксу српских краљева.

Најзад, печати латинског цара који показују највећу сличност са печатима српских краљева су они Балдуина II чија је самостална владавина каснија у односу на време настанка печата српских краљева (током малолетства Балдуин је користио печате са хералдичким представама),³⁹ тако да не може бити говора да су узор печатима краља Радослава и краља Владислава били печати Балдуина II. Но, уочене сличности и паралеле између печата српских краљева и латинских царева су веома упечатљиве, и сматрамо, суштинске, док се разлике, премда бројне, тичу појединости (детаља). Стога није логично закључити да су две аналогне иновације (пре свега на пољу иконографије) икако могле да се десе потпуно независно једна од друге, на блиском простору и у кратком временском периоду од свега деценију—две. По нашем мишљењу, из анализираног материјала намеће се закључак да је одређени утицај из сигилографске праксе латинских царева морао постојати, а упитно је само како је тај утицај текао и које је све компоненте обухватао.

Покушај да се паралеле и потенцијални узорци за српске печате нађу у савременој бугарској сигилографској грађи која се сачувала били би узалудни. Оловне буле царева Јована Асена I (1186–1196) и Борила (1207–1218), те златни печат Јована Асена II (1218–1241) на аверсу имају

³⁸ Планови за напад на Србију цара Хенрика Фландријског („цара грчког званог Јериса Филандра“) у савезу прво са бугарским царем Борилом а потом угарским краљем Андријом II познати су нам из: Стефан Првовенчани, *Сабрани списи: Живот светог Симеона*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988, 90–91, 98–101; након другог планираног похода дошло је и до састанка цара Хенрика и Стефана Немањића у Нишу. За односе српских владара и латинских царева, v. *A History of the Crusades*, II, Madison, WI 1969, 210 (R. L. Wolff); В. Ћоровић, *Историја Срба*, Београд 1995³, 144–149; И. Коматина, *Историјска подлога чудâ Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног*, ЗРВИ 51 (2014) 118–125.

³⁹ G. Schlumberger, *Sceaux et bulles*, 13–14; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 537; *A History of the Crusades*, II, 216–217, 220–222.

представу владара у византијском репрезентативном стојећем ставу, у пуном царском орнату, са круном са које висе препендулије, жезлом (крст или лабарум) у десној руци и акакијом или шаром у левој, а на реверсу представу Св. Димитрија са нимбом у пуној ратној опреми (копље и штит), такође у стојећем ставу, или како седи на ниском престолу без наслона (и држи мач преко крила); на аверсу, на бугарском језику, вертикална легенда садржи име и титулу цара, а на реверсу име светитеља (такође вертикална).⁴⁰ По типу се знатно разликује сачувани печат цара Калојана (1197–1207) који на аверсу има хоризонтални бугарски натпис са именом и титулом, а на реверсу представу Богородице која стоји са уздигнутим рукама у молитви (*orans*).⁴¹ Наравно, због малог броја сачуваних примерака, не можемо рећи са сигурношћу да бугарски цареви

⁴⁰ Н. А. Мушмов, *Монетите и печатите на българските царе*, Софија 1924, 158–160, бр. 243 (Јован Асен I), бр. 244 (Борил), бр. 246 (Јован Асен II); Т. Gerasimov, *Sceaux bulgares en or des XIIIe et XIVe siècles*, *Byzantinoslavica* 21-1 (1960) 63–65, no. 1 (Јован Асен II); I. Jordanov, *The Collection of Medieval Seals from the National Archaeological Museum Sofia*, Софија 2011, 6–8, no. 16 (Јован Асен I), no. 18 (Борил); И. Ђорданов, *Корпус на средновековните български печати*, Софија 2016², 210–216, бр. 1–3 (Јован Асен I), бр. 1–5 (Борил), бр. 1–6 (Јован Асен II); R. Mihajlovski, *A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje, Excavated between 2007 and 2012*, *Byzantion* 86 (2016) 299–300, no. 51 (Борил). Постоје такође и две оловне буле са истог булотериона који на аверсу има хоризонталну легенду на грчком која се реконструираше као + Σφραγῆς(sic!) Ἰωάννου βασιλέως(sic!) τῶν Βολγάρων(sic!), а на реверсу представу Св. Теодора у стојећем ставу, са копљем у левој руци и штитом у десној и вертикалним натписом Ὁ ἅγιος Θεόδωρος; овај печат своју најближу паралелу има у једном печату Јована Кантакузина, кесара и зета цара Исака II Анђела. Овај булотерион је по свој прилици припадао Јовану Асену I; v. R. Mihajlovski, *A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje*, 281–282, no. 11; I. Jordanov, *Byzantine lead seals from the stronghold near Dobri Dol, Plovdiv region*, *Revue Numismatique* 157 (2001) 452–458, no. 9; И. Ђорданов, *Корпус на средновековните български печати*, 203–209, бр. 1–2. Занимљиво је приметити да, попут Немање у Србији, и Јован Асен I у Бугарској на почетку своје сигилографске праксе изабрао за модел тип печата какав је користио један службеник ромејског василевса; иако је за разлику од Немање Асен посегао за високом византијском титулом василевса (за коју је сматрао да има право, као наследник и настављач царева Првог бугарског царства), ипак као типско решење није изабрао оновремени византијски царски сигилографски образац, већ знатно скромнији тип печата који су користиле византијске аристократе у царској служби.

⁴¹ И. Ђорданов, *Корпус на средновековните български печати*, 211–213, бр. 1–4. Али по свему судећи изгледа да је овај отисак у ствари фалсификат из познијег (Османског) периода, cf. I. Jordanov, *Byzantine lead seals from the stronghold near*

тог периода нису користили типаре са другачијом представом,⁴² те ни да нису поседовали печате сличне онима краљева Радослава и Владислава, који би чак могли и бити узор за печате српских краљева.

Разматрање о узорима и паралелама печата првих краљева из династије Немањића не можемо завршити без осврта на печате њихових северних суседа, угарских краљева, због тесних веза између Србије и Угарске током средњег века. Печат првог угарског краља Стефана (997–1038, крунисан за краља 1000) није сачуван, али има индиција да је на њему био представљен краљ у орнату који седи на престољу, а као узор таквом печату је морао послужити печат цара Отона III из 997/998.⁴³ Први сачувани печат једног угарског краља јесте оловна була Петра Орсеола (1038–1041, 1044–1046) која прати византијски модел на аверсу (владар у византијској одори приказан до струка, круна са препендулијама, кратко жезло са крстом у десној руци и шар у левој), док је на реверсу легенда на латинском; и овај образац у угарску краљевску канцеларију је преузет са печата немачких царева.⁴⁴ Петров наследник Андрија I (1046–1060) је на свој једностранни печат (сачувана два позлаћена бронзана примерка са овог типара) увео нови иконографски образац – западну представу владара на престољу без наслона *in majestate*, обученог у хламиду, са круном на глави (са које можда висе препендулије), кратким жезлом са крином у десној и шаром у левој руци, и кружном легендом на латинском по рубу печата.⁴⁵ Слично решење је преузето и за једностране воштане печате који се појављују од владавине Ладислава I (1077–1095).⁴⁶ Следећи

Dobri Dol, 457–458; I. Jordanov, *The Collection of Medieval Seals from the National Archaeological Museum Sofia*, 6–7, no. 17.

⁴² Овде се на кратко ваља осврнути на Калојанов златни печатни прстен, издат у И. Ђорданов, *Корпус на средновековните български печати*, 254–255, бр. 4–6. Иако се приликом проналаска у цркви Светих 40 мученика у Великом Трнову за овај печатни прстен веровало да је припадао цару Калојану, данас су поједини истраживачи склонили да у њему виде печатњак неког племића који је са славним царем делио име, те да га сместе у крај 13. или почетак 14. века. Cf. S. Doncheva, I. Bunzelov, *Signet Rings with Mythical Creatures from Medieval Bulgaria*, *Pontica* 50 (2017) 355–356.

⁴³ I. Takács, *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*, Budapest 2012, 13–15, 55–56, 78, 156.

⁴⁴ *Ibidem*, 16, 57, 79, 156–157. Велику сличност са овим Петровим печатом показује и була краља Соломона (1063–1074) пронађена у Београду; v. *Ibidem*, 16, 57, 82–83, 158.

⁴⁵ *Ibidem*, 16, 57, 80–81, 157.

⁴⁶ *Ibidem*, 20–24, 60–62, 84–99, 159–164. Код Ладислава значајна разлика је у томе да је представљено жезло на дугој дршци која почива на тлу; код његових наследника поново имамо кратко жезло са крином.

владари за чије време су унете значајније измене при представљању владара на печату јесу Бела III (1172–1196) и Емерик (1196–1204). Двострана златна була Беле III на аверсу има стилизовану представу краља *in majestate*: отворена круна западног типа али са препендулијама, краљ одевен у дугу тунику (алба) са бројним наборима, у десној руци држи кратко жезло са крином а у левој шар, седи на ниском престолу без наслона.⁴⁷ Али за разлику од свих претходних печата, овде је значајна разлика то што је рука у којој држи жезло припијена уз тело, док је на ранијим печатима рука са жезлом била испружена, као и рука у којој краљ држи шар.⁴⁸ На печатима краља Емерика поред ове иновације (рука са жезлом припијена уз тело), јављају се још неке разлике: 1) на његовом једностраном воштаном печату трон је сада у форми фалдисторија са животињским главама, круна нема препендулије, а замењен је распоред жезла и шара – у десној руци се сада налази шар, а у левој жезло са крином; 2) на аверсу златне буле Емерик је представљен на престолу са резбареним наслоном, у дугој туници, са круном без препендулија на глави, у десној руци припијеној уз тело држи скиптар са крином, у левој која је такође припијена уз тело држи шар са двоструким крстом у висини груди, док је на реверсу хералдичка представа штита са пругама и лавовима.⁴⁹ Иако сва иконографска решења са Емерикових печата неће бити доследно примењивана на печатима његових наследника – трон са наслоном је нестао и поново се користи ниски престо без наслона у форми клупе – образац да на аверсу краљевских печата буде представљен владар *in majestate* а на реверсу хералдички штит је задржан. На печатима Беле IV (1235–1270) лева рука са шаром је повремено испружена а повремено припијена уз тело, док је десна рука са жезлом са крином доследно представљана припијена уз тело.⁵⁰

⁴⁷ *Ibidem*, 29, 65, 100–101, 164–165.

⁴⁸ У положају руке у којој се налази жезло има одређене симболике. Средњовековни политички теоретичари сматрају да жезло у владаревој испруженој руци поручује да је у питању чврст материјал од кога је израђено, тј. да је попут дрвеног пастирског штапа, и да није у питању трска; v. J. Cherry, *Iustitia, notaries and lawyers: the law and seals in late medieval Italy*, *Seals and Their Context in the Middle Ages*, Oxford–Philadelphia, 2015, 123. Симболика је, претпостављамо, да је трска непостојана и да се повија на ветру, те да не репрезентује на прави начин власт и снагу властодршца, као што то чини жезло које је одраз пастирског штапа.

⁴⁹ I. Takács, *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*, 22, 27–30, 61, 64–65, 102–106, 165–167.

⁵⁰ *Ibidem*, 30–39, 65–69, 107–125, 167–175. Опис Белиног печата према издању из *Ibid*, 120–125, 173–175.

Овај преглед печата угарских краљева до времена краљева Радослава и Владислава показује нам да осим типа печата (престони, тј. *majestas*) и по којег иконографског решења (нпр. десна рука са жезлом припијена уз тело, лева рука са шаром испружена, престо са резбареним наслоном, круна са препендулијама; али ниједан од ових елемената није доследно понављан), друге паралеле не постоје, и тешко да би се могло рећи да су печати српских краљева за узор имали угарске краљевске печате. Значајније паралеле се можда могу пронаћи између српских краљевских печата и војводских печата угарских принчева и младих краљева. Од Андрије II (1205–1235) сачуван је само фрагмент воштаног печата из периода пре но што је постао краљ, на коме је вероватно представљен оклопљени коњаник.⁵¹ Али први сигурно посведочени печат са представом коњаника јесте двострани воштани печат будућег Стефана V (1270–1272) као младог краља и војводе Штајерске (1258–1270); на аверсу се налази представа крунисаног владара *in majestate* на ниском престолу без наслона, потпуно у западном орнату, како у десној руци припијеној уз тело држи скиптар са крином, а у левој испруженој руци шар, док је на реверсу представљен коњаник у касу налево, са шлемом типа „кофа“, копљем са барјаком и штитом са хералдичком представом штајерског пантера.⁵² Нема начина да знамо да ли су и раније угарски принчеви користили двостране печате по истом моделу, те да ли су можда ови двострани печати са престоним типом на аверсу и коњаничким типом на реверсу могли да послуже као узор за двострани печат краља Владислава.⁵³ И на

⁵¹ *Ibidem*, 30, 65, 106, 167.

⁵² *Ibidem*, 30, 65, 127–128, 175–176.

⁵³ Треба поменути и да је на повељи краља Уроша I Дубровнику из августа 1254. године сачуван једнострани воштани печат димензија 52 мм на коме је представљен коњаник у касу, налево, са копљем у руци, али због оштећења воска не могу се уочити детаљи оклопа нити се може растумачити кружна легенда. В. А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 23, бр. 8; G. Čremošnik, *Studije*, 122–123; С. Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 105; С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија*, 224; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 211, бр. 58; Н. Порчић, *Документи*, 159–160, бр. 14; Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479), 12540823 – kralj Uroš A*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/12540823_%E2%80%93_kralj_Uro%C5%A1_A_charter> (29. 11. 2018). Овакав печат очигледно наставља традицију реверса Владислављевог двостраног печата, али се онда поставља питање због чега се сигилографска пракса у Урошевој канцеларији вратила на стари образац једностраног печата, притом избацивши *majestas* представу са печата. Теоретисање о мотивима за овакав поступак није захвално, али треба истаћи да

Стефановом печату и на Владислављевом печату коњаник има копље, не мач или скиптар као на печатима латинских царева; али ваља приметити да се коњаник на печату Стефана V креће улево, док се на печатима латинских царева и краља Владислава креће удесно.⁵⁴ Такође, ма колики је заиста утицај и власт вршио неки угарски принц као млади краљ или војвода у Угарској, он ипак није био суверени владар како су то били краљ Владислав или латински цареви у тренутку када користе своје двостране печате са *majestas* представом на аверсу и коњаничком представом на реверсу, тако да сматрамо да је мало вероватно да би Владислав као суверени владар преузимао или угледао се на угарски модел.

Анализирањем и упоређивањем са сигилографским обрасцима суседних држава, изнели смо одређене закључке о пореклу образаца у сигилографској пракси раних немањићких владара – Стефана Немање (и његове браће Мирослава и Страцимира), краља Радослава и краља Владислава. У Немањиној генерацији нема места сумњи да су узори за израду печата пронађени у печатима угледних Византинаца са високим дворским титулама или неком административном службом. Можда су и сами типари или израђени у Византији, или су их израђивали грчки мајстори у Немањиној држави. Ситуација је далеко сложенија у генерацији Немањиних унука. По свему судећи, на основу доступног сигилографског материјала из државе епирских Анђела, Латинског царства у Константинопољу, Бугарског царства и Угарске краљевине директних узора (модела) за печате Стефана Радослава и Стефана Владислава изгледа

је коњанички тип печата вид репрезентације владара као ратника и војсковође, а то су одлике које морају да красе једног феудалног сизерена. Уп. С. Марјановић-Душанић, *Владар као ратник: прилог изучавању немањићке идеологије*, Зборник ФФ. Београд 16 (1989) 138. Да ли је Урош дао предност коњаничком типу над престоним јер је у том тренутку имао потребу да посебно истакне своје ратничке квалитете и улогу војсковође? Но, пошто Урошева сигилографска пракса није у фокусу овог рада, размишљања на ову тему ваља оставити за неку другу прилику.⁵⁴ Нама се чини да и ово говори у прилог нашој претпоставци да у крајњој инстанци коњаничка представа на печатима српских краљева – Владислављевом и Урошевом – има узор у печатима латинских царева из Константинопоља. У литератури о сигилографији је примећено да се на печатима из Француске и Енглеске коњаник креће надесно, док је на немачком простору и у земљама Медитеранског басена много чешћа представа коњаника који се креће налево, што би требало да буде источњачки модел; додуше, ово гледиште није једногласно прихваћено, због тога што изворна грађа садржи и изузетке, али се чини да одређени тренд ипак постоји; v. M. Prinnet, *L'origine du type des sceaux à l'écu timbré*, *Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques* 3 (1910) 73; cf. J. Roman, *Manuel de sigillographie*, 81, n. 1; M. Fabre, *Sceau médiéval*, 144, n. 227.

није било; печати првих српских краљева су вероватно резултат једног еkleктизма аналогног еkleктизму који се током шест деценија одвијао у сигилографској пракси латинских царева, али можда ипак независно. Док су западни елементи у сигилографским обрасцима латинских царева дошли са крсташима из Француске и Фландрије, у српском случају могао би се претпоставити утицај из канцеларије угарских краљева; али нама се чини вероватније да је западни утицај могао доћи из латинског Константинопоља. Ако су на нивоу високе политике Србија и Латинско царство и били на супротним странама, проток робе и занатлија није морао бити потпуно прекинут, па тиме ни уметничко-иконографски утицај (сада латинског) Цариграда у држави српских краљева. Такође, ако претпоставимо да је у склопу односа између латинских царева и српских краљева (били они мање или више непријатељски) постојао проток докумената, онда су српски владари имали прилике да виде царске печате, и да на основу њих сами осмисле техничка решења (пре свега, иконографска) за своје типаре.

Сигилографска грађа, сматрамо, омогућава нам и да донесемо неке закључке око карактера власти и владарске идеологије. Видели смо да се, осим у садржајима натписа и одређеним ликовним идејним решењима, печати Стефана Немање као врховног властодршца у Рашкој не разликују од печата његове браће, удеоних кнежева, а сви они припадају типу печата које су користили и византијски административни службеници. Но, када су Немањићи уздигнути на ранг краљева, свој нови и знатно престижнији ранг настојали су да на одговарајући начин истакну и на печатима, који су били значајно средство владарске репрезентације. То се упечатљиво показује ако печате првих немањићких краљева упоредимо са печатом хумског великог кнеза Андрије, сина Немањиног брата Мирослава.⁵⁵ Не улазећи у детаљну анализу његова два сачувана печата, можемо без имало задршке рећи да печати кнеза Андрије не показују никаву сличност ни по ком основу са печатима њему савремених немањићких

⁵⁵ За једнострану воштани печат тамносмеђе боје који се налазио на заклетви кнеза Андрије Хумског Дубровчанима (пре априла 1235), и који носи крстолики монограм око кога су распоређена слова Андријиног имена, в. А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 22, бр. 3; Р. Anđelić, *Srednjovekovni pečati*, 59, бр. 30; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам*, 131, бр. 28; Н. Порчић, *Документи*, 138, бр. 5. За његов други, такође једнострану воштани печат тамносмеђе боје који се налазио на заклетви Дубровчанима (1247–1249), на коме је представљен орао, в. А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 23, бр. 7; Р. Anđelić, *Srednjovekovni pečati*, 60–61, бр. 31; *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам*, 185, бр. 49; Н. Порчић, *Документи*, 152–153, бр. 11.

краљева, тј. његових рођака и сизерена.⁵⁶ Дакле, истакавши своје ново краљевско достојанство увођењем нових сигилографских образаца у своју дипломатичку праксу, пре свега на пољу иконографије, први немањићи краљеви су се у владарској репрезентацији на печатима јасно одвојили од било ког припадника владарског рода из бочних линија. Као краљеви и врховни господари у Србији, сматрали су да им доликује и да смеју користити нови тип печата, онај који је везиван за краљевско достојанство на Западу, док је стари образац печата какав је приличио поданицима василевса Ромеја и функционерима Византијског царства, и који је велики жупан Стефан Немања раније користио, одбачен.

Па, ипак, не смемо заборавити да је наша сигилографска грађа за период који смо овде анализирали фрагментарна и делимично изолована од остале дипломатичке грађе. Тако су три Немањина печата, као и печати његове браће, сачувани независно од докумената на које су били причвршћени. Од два Немањина печата која се са сигурношћу могу повезати са повељама, један се налазио на акту упућеном световном дестинатару (Сплићанима), а други на оснивачкој повељи манастира (Хиландар), дакле, црквеном дестинатару, што изгледа упућује на чињеницу да је Немања користио своје металне буле за оверу докумената без обзира да ли је дестинатар био световни или црквени субјект. Воштани печат Стефана Немањића, Радослављев и Владислављеви воштани печати су пак причвршћени на документа упућена Дубровнику. Немамо сачуване њихове печате са докумената упућених црквеним дестинатарима. Ово нам онемогућава да донесемо било какве закључке око тога да ли је избор печата (материјал израде и врста типара, тј. представа) који ће бити коришћен зависио и од дестинатара и типа документа (хрисовуља, на пример, „тражи“ златни печат), као што ће се показати да је био случај код каснијих немањићких владара. Не можемо знати да ли је и ова промена везана за период преласка са великожупанског ранга на краљевски, или се десила тек у време Уроша I, од када је посведочена сигилографском грађом.

⁵⁶ Н. Порчић, *Документи*, 135, изнео је занимљиву претпоставку да је представа на великожупанском печату Стефана Немањића могла бити аналогна са представом орла на другом Андријином печату, али ову хипотезу није могуће потврдити због степена оштећења Стефановог печата.

Слика 1. Оловни печат Стефана Немање са повеље Сплићанима, цртеж из преписа Ивана Лучића који се налази у Каптолском архиву Надбискупског архива у Сплиту. (Фонд Nadbiskupskog arhiva Split, Kaptołski arhiv, Scrinia B (Lucius), vol. 536, fol. 146r.)

Слика 2. Златни печат Стефана Немање са оснивачке повеље манастиру Хиландару 1198/99. (Преузето из: Ђ. Трифуновић, В. Бјелогрић, И. Брајовић, *Хиландарска оснивачка повеља светога Симеона и светога Саве*, Осам векова Студенице, Београд 1986, 60.)

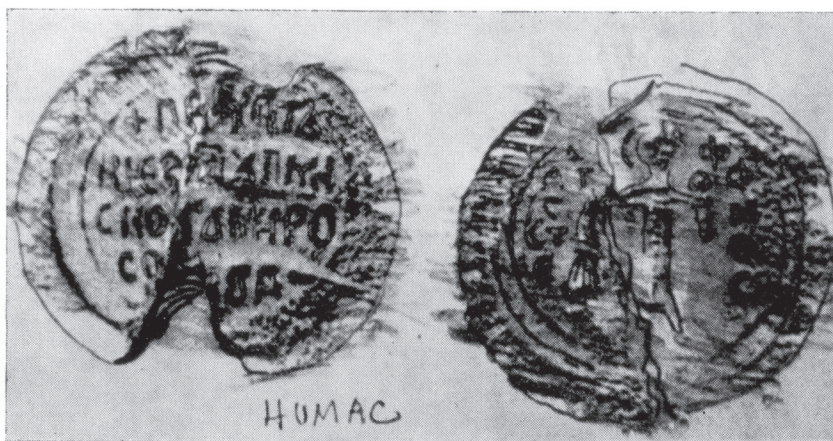
Слика 3. Оловни печат Стефана Немање, са жупанском титулом.
(Фонд Народног музеја у Београду, инв. бр. 057_0.1182)

Слика 4. Оловни печат Стефана Немање, са великожупанском титулом.
(Фонд Народног музеја у Београду, инв. бр. 057_0.966)

Слика 5. Оловни печат кнеза Стефана Страцимира.
(Фонд Народног музеја у Београду, инв. бр. 057_0.1034)

Слика 6. Оловни печат кнеза Мирослава, калк Тира Трухелке.
(Преузето из: Р. Anđelić, *Pečat humskoga kneza Miroslava*, Glasnik Zemaljskog muzeja
u Bosni i Hercegovini 20 (1965) 278.)

Слика 7.
Оловни печат Стефана
Кондостефана Комнина.
(Фонд Dumbarton Oaks
Research Library and Collection,
инв. бр. BZS.1955.1.3952)

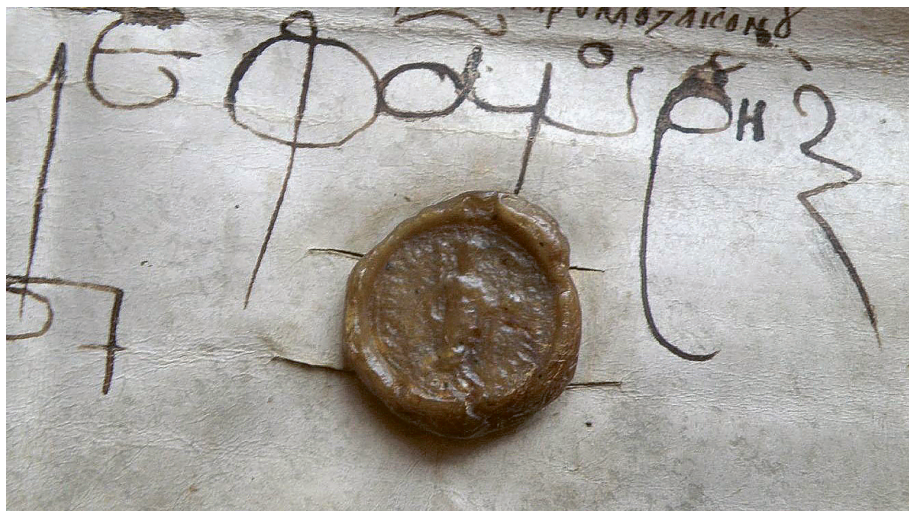
© Dumbarton Oaks, Byzantine
Collection, Washington, DC

Слика 8.

Оловни печат патрикија Хусенија,
стратега Трихилоподије.
(Фонд Dumbarton Oaks Research
Library and Collection, инв. бр.
BZS.1951.31.5.718)

© Dumbarton Oaks, Byzantine
Collection, Washington, DC

Слика 9. Воштани печат краља Радослава са повеље Дубровнику 1234.
(Фонд Državnog arhiva u Dubrovniku, Diplomata et acta, 13. stoljeće, br. 38)

Слика 10. Воштани печат краља Владислава са повеље Дубровнику око 1234/35.
(Фонд Državnog arhiva u Dubrovniku, Diplomata et acta, 13. stoljeće, br. 70)

Слика 11. Двострани воштани печат краља Владислава са повеље Дубровнику око 1236.
(Фонд Državnog arhiva u Dubrovniku, Diplomata et acta, 13. stoljeće, br. 86)

Слика 12. Оловни печат латинског цара Хенрика Фландријског.
(Фонд Dumbarton Oaks Research Library and Collection, инв. бр. BZS.1958.106.636)

© Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, Washington, DC

Слика 13.
Оловни печат латинског цара
Роберта од Куртенеа.
(Фонд Dumbarton Oaks Research
Library and Collection, инв. бр.
BZS.1951.31.5.2938)

© Dumbarton Oaks, Byzantine
Collection, Washington, DC

Слика 14.

Оловни печат латинског цара Балдуина II од Кургенеа. (Фонд Dumbarton Oaks Research Library and Collection, инв. бр. BZS.1958.106.635)

© Dumbarton Oaks, Byzantine Collection, Washington, DC

Слика 15. Оловни печат латинског цара Балдуина II од Кургенеа.

(Преузето са: Classical Numismatic Group, LLC (CNG), Extremely Rare Crusader Seal of Baldwin II, <<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115627>> (29.11.2018).)

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Anđelić P., *Pečat humskog kneza Miroslava*, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s. 20 (1965) 277–280.
- Cheynet J.-C., *Byzantine Seals, 7000 Years of Seals*, London 1997.
- Gerasimov T., *Sceaux bulgares en or des XIIIe et XIVe siècles*, Byzantinoslavica 21-1 (1960) 62–74.
- Jordanov I., *Byzantine lead seals from the stronghold near Dobri Dol, Plovdiv region*, Revue Numismatique 157 (2001) 443–469.
- Jordanov I., *The Collection of Medieval Seals from the National Archaeological Museum Sofia*, Sofia 2011.
- Laskaris M., *Sceaux grecs d'Étienne Nemanja*, Byzantion 12-1/2 (1937) 149–150.
- Lihačev N., *Sceau de Stefan Nemanja*, Byzantion 11-2 (1936) 461–468.
- Mošin V., *Les sceaux de Stephan Nemanja*, Actes du VIe Congrès International des Études Byzantines II, Paris 1948, 303–306.
- Nesbitt J., Oikonomides N., *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, II, Washington, DC 1994.
- Nesbitt J., Oikonomides N., E. McGeer, *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, IV, Washington, DC 2001.
- Nesbitt J., Oikonomides N., McGeer E., *A Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, V, Washington, DC 2005.
- Schlumberger G., *Sceaux et bulles des empereurs latins de Constantinople*, Caen 1890.
- Гaj-Поповић Д., *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1979) 119–130. [Gaj-Popović D., *Pečat Stefana Nemanje*, Numizmatičar 2 (1979) 119–130]
- Гaj-Поповић Д., *Печат Стефана Страцимира*, Нумизматичар 6 (1983) 131–133. [Gaj-Popović D., *Pečat Stefana Stracimira*, Numizmatičar 6 (1983) 131–133]
- Зарковић Б., *Печату Стефана Немање*, Баштина 13 (2002) 245–254. [Zarković B., *Pečati Stefana Nemanje*, Baština 13 (2002) 245–254]
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, I, прир. В. Мошин, С. Ћирковић, Д. Синдик, Београд 2011. [Zbornik srednjovekovnih ćirilичnih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, I, prir. V. Mošin, S. Ćirković, D. Sindik, Beograd 2011]
- Иванишевић В., *Печат Константина митрополита Драча из збирке Народног музеја у Лесковцу*, Лесковачки зборник 52 (2012) 7–12. [Ivanišević V., *Pečat Konstantina mitropolita Drača iz zbirke Narodnog muzeja u Leskovcu*, Leskovački zbornik 52 (2012) 7–12]
- Ивић А., *Стари српски печати и грбови: прилог српској сфрагистици и хералдици*, Нови Сад 1910. [Ivić A., *Stari srpski pečati i grbovi: prilog srpskoj sfragistici i heraldici*, Novi Sad 1910]
- Ћорданов И., *Корпус на средновековните български печати*, Софија 2016². [Jordanov I., *Korpus na srednovekovnite bălgarski pečati*, Sofija 2016²]

- Мушмов Н. А., *Монетите и печатите на българските царе*, София 1924. [Mušmov N. A., *Monetite i pečatite na bǎlgarskite care*, Sofija 1924]
- Петровић Ј., *Печат Стефана Немање*, Нумизматичар 2 (1935) 27–28. [Petrović J., *Pečat Stefana Nemanje*, Numizmatičar 2 (1935) 27–28]
- Порчић Н., *Документи српских средњовековних владара у дубровачким збиркама: доба Немањића*, Београд 2017. [Porčić N., *Dokumenti srpskih srednjovekovnih vladara u dubrovačkim zbirkama: doba Nemanjića*, Beograd 2017]
- Стефан Првовенчани, *Сабрани списи: Живот светог Симеона*, прир. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988. [Stefan Prvovenčani, *Sabrani spisi: Život svetog Simeona*, prir. Lj. Juhas-Georgievska, Beograd 1988]

Извори на интернету – Primary Sources on the Internet

- Classical Numismatic Group, *Extremely Rare Crusader Seal of Baldwin II*, <<https://www.cngcoins.com/Coin.aspx?CoinID=115627>> (29.11.2018).
- Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Alexios III Angelos (1195–1203)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.610>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.608>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.609>> (29. 11. 2018).
- Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Baldwin II (1240–61)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.635>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4354>> (29. 11. 2018).
- Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Chousenios patrikios and strategos of Trichilopodia (?) (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.718>> (29. 11. 2018).
- Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Henry of Flanders (1206–16)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.636>>, (29. 11. 2018).
- Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, John Komnenos Doukas (1240–42)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4356>> (29. 11. 2018).
- Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Robert of Courtenay (1221–1228)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2938>>, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4353>> (29. 11. 2018).
- Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephanos archbishop of Katepano of Vaasprakania (eleventh century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.1106>> (29. 11. 2018).
- Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen Karykes (?) (twelfth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.3223>> (29. 11. 2018).
- Dumbarton Oaks, *Online Catalogue of Byzantine Seals, Stephen (eleventh/twelfth century)*, <<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.1440>> (29. 11. 2018).
- Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479), 12540823 – kralj Uroš A*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/12540823_%E2%80%93_kralj_Uro%C5%A1_A_charter> (29. 11. 2018).
- Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479), 12340204 – Radoslav*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/12340204_%E2%80%93_Radoslav_charter> (29. 11. 2018).

Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479), 1240xxxx cca – Vladislav*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/1240xxxx_cca_%E2%80%93_Vladislav/charter> (29. 11. 2018).

Monasterium.net, *Collection: Serbian Royal Documents at the State Archives in Dubrovnik (1186–1479), 123504xx taq – Vladislav A*, <http://monasterium.net/mom/SerbianRoyalDocumentsDubrovnik/123504xx_taq_%E2%80%93_Vladislav_A/charter> (29. 11. 2018).

Литература – Secondary Works

Ailes A., *The Knight's Alter Ego: From Equestrian to Armorial Seal*, Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals (ed. N. Adams, J. Cherry, J. Robinson), London 2008.

Anđelić P., *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1970.

Caseau B., Cheynet J.-Cl., *Sealing Practices in the Byzantine Administration*, Seals and Sealing Practices in the Near East: Developments in Administration and Magic from Prehistory to the Islamic Period. Proceedings of an International Workshop at the Netherlands-Flemish Institute in Cairoon December 2-3, 2009 (ed. I. Regulski, K. Duistermaat, P. Verkinderen), Leuven–Paris–Walpole, MA 2012.

Cherry J., *Heads, Arms and Badges: Royal Representation on Seals*, Good Impressions: Image and Authority in Medieval Seals, London 2008.

Cherry J., *Iustitia, notaries and lawyers: the law and seals in late medieval Italy*, Seals and Their Context in the Middle Ages, Oxford–Philadelphia 2015.

Cotsonis J., *The Contribution of Byzantine Lead Seals to The Study of the Cult of the Saints (Sixth-Twelfth Century)*, Byzantion 75 (2005) 383–497.

Čajkanović V., *Über die Echtheit eines serbisch-byzantinischen Verlobungsringes*, Byzantinische Zeitschrift 19-1 (1910) 111–114.

Čremošnik G., *Doslej neznani južnoslovanski pečati*, Zgodovinski časopis 12–13 (1958–1959) 51–74.

Čremošnik G., *Studije za srednjovjekovnu diplomatiku i sigilografiju Južnih Slovena*, Sarajevo 1976.

Doncheva S., Bunzelov I., *Signet Rings with Mythical Creatures from Medieval Bulgaria*, Pontica 50 (2017) 351–363.

Fabre M., *Sceau médiéval: analyse d'une pratique culturelle*, Paris 2001.

A History of the Crusades, II, Madison, WI 1969 (R. L. Wolff).

Mihajlovski R., *A Collection of Medieval Seals from the Fortress Kale in Skopje, Excavated between 2007 and 2012*, Byzantion 86 (2016) 261–316.

Prinet B. M., *L'origine du type des sceaux à l'écu timbré*, Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques et scientifiques 3 (1910) 63–74.

Roman J., *Manuel de sigillographie française*, Paris 1912.

Takács I., *Az Árpád-házi királyok pecsétjei*, Budapest 2012.

Tricht F. van, *The Latin Renovatio of Byzantium: The Empire of Constantinople (1204–1228)*, Leiden–Boston 2011.

Wassiliou-Seibt A.-K., *Stephanos Kontostephanos Komnenos und sein Siegel. Ein Interpretationsvorschlag*, Captain and Scholar. Studies in memoriam of D. I. Polemis (ed. E. Zachariadou. E. Chrysos), Andros 2009, 343–348.

Динић М., *Три повеље из исписа Ивана Лучића*, Зборник ФФ. Београд 3 (1955) 69–94. [Dinić M., *Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića*, Zbornik FF. Beograd 3 (1955) 69–94]

- Живковић Т., *Синови Завидини*, Зборник МС за историју 73 (2006) 7–27. [Živković T., *Sinovi Zavidini*, Zbornik MS za istoriju 73 (2006) 7–27]
- Иванишевић В., *Новац краља Радослава*, ЗРВИ 37 (1998) 87–95 [Ivanišević V., *Novac kralja Radoslava*, ZRVI 37 (1998) 87–95]
- Јиречек К., *Уговор Стефана Првовенчаног са Дубровчанима*, Гласник СУД 47 (1879) 304–311. [Jireček K., *Ugovor Stefana Prvovenčanog sa Dubrovčanima*, Glasnik SUD 47 (1879) 304–311]
- Коматина И., *Историјска подлога чудá Св. Симеона у Житију Симеоновом од Стефана Првовенчаног*, ЗРВИ 51 (2014) 111–134. [Komatina I., *Istorijska podloga čudá Sv. Simeona u Žitiju Simeonovom od Stefana Prvovenčanog*, ZRVI 51 (2014) 111–134]
- Марјановић-Душанић С., *Владар као ратник: прилог изучавању немањихке идеологије*, Зборник ФФ. Београд 16 (1989) 125–146. [Marjanović-Dušanić S., *Vladar kao ratnik: prilog izučavanju nemanjičke ideologije*, Zbornik FF. Beograd 16 (1989) 125–146]
- Марјановић-Душанић С., *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997. [Marjanović-Dušanić S., *Vladarska ideologija Nemanjića*, Beograd 1997]
- Марјановић-Душанић С., *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994. [Marjanović-Dušanić S., *Vladarske insignije i državna simbolika u Srbiji od XIII do XV veka*, Beograd 1994]
- Острогорски Г., *Историја Византије*, Београд 1969. [Ostrogorski G., *Istorija Vizantije*, Beograd 1969]
- Пириватрић С., *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодршци области српског престола“*, ЗРВИ 48 (2011) 89–118. [Pirivatrić S., *Manojlo I Komnin, „carski san“ i „samodršci oblasti srpskog prestola“*, ZRVI 48 (2011) 89–118]
- Порчић Н., *Немањихки успон на краљевство у светлости дипломатичких и дипломатских сведочанстава* (у штампи). [Porčić N., *Nemanjički uspon na kraljevstvo u svetlosti diplomatskih i diplomatskih svedočanstava*]
- Трифуновић Ђ., Бјелогрић В., Брајовић И., *Хиландарска оснивачка повеља*, Осам векова Студенице, Београд 1986. [Trifunović Đ., Bjelogrić V., Brajović I., *Hilandarska osnivačka povelja*, Osam vekova Studenice, Beograd 1986]
- Ђоровић В., *Историја Срба*, Београд 1995³. [Đorović V., *Istorija Srba*, Beograd 1995³]

Benjamin Hekić

**SEALS OF THE EARLY NEMANJIĆS – MODELS AND
PARALLELS IN THE FORMATIVE PERIOD OF THE NEMANJIĆ
SIGILLOGRAPHIC PRACTICE**

Summary

In this article we compare the sigillographic practices of the early monarchs from the Nemanjić dynasty – by which we here refer to grand župan Stefan Nemanja, his two brothers who held significant appanages (Stracimir, Miroslav), his son Stefan the First-Crowned, and his two grandsons, kings Radoslav and Vladislav – in order to show whether the Serbian monarchs from the Nemanjić dynasty adopted certain sigillographic patterns and practices from the neighbouring states: Byzantium, the Latin Empire of Constantinople, the Epirote state of the Angeloi, Bulgaria and Hungary.

The models for the lead seals (bullae) of Stefan Nemanja and his two brothers Stracimir and Miroslav can be traced back to Byzantine sigillographic practices: Nemanja's seals that only have a horizontal inscription in Greek on both obverse and reverse have copious parallels in what basically was a standardized seal type of 12th century Byzantium; his seals with a horizontal inscription in Greek (obverse) and the image of St. Stephen the Archdeacon (reverse), along with those of his brothers that follow the same iconographic pattern, can also be paralleled to the seals of certain Byzantine administrative officials with prominent court titles that have the same saint represented, and in the same manner, on the reverse of their seals.

The seal of Stefan the First-Crowned is so badly damaged that almost nothing can be said about its characteristics beyond that it was made from wax and that it contained an inscription on the obverse and perhaps a pictorial form on the reverse. The wax seals of his two sons, kings Radoslav (one seal) and Vladislav (two seals), have proven more helpful in our research. Radoslav's seal and the smaller of Vladislav's seals are one-sided, and they both show the ruler seated on the throne, with all the insignias of the royal power (in majestate). This iconographic pattern is not Byzantine, but in fact a Western model that was also employed in contemporary Hungarian royal chancery and in the chancery of the Latin Emperors of Constantinople. The similarities between Serbian and Imperial Latin sigillographic practices become

almost striking if we consider Vladislav's second, double-sided seal that has the same obverse (king seated in majestate), and an equestrian reverse (king in armour, with a spear, on horseback); the circular inscription is in Serbian. This sigillographic pattern is not attested in Hungary until later in the 13th century (and not in the royal chancery, but in the chancery of the royal princes and dukes); however, the Latin Emperors, whose reign was more or less contemporary with those of the Serbian kings, used lead bullae with the same pattern – even the royal dress of king Vladislav and emperor Baldwin II is virtually the same, containing the same Byzantine, non-Western insignias, and decorated in an identical fashion (but there are several iconographic differences – e. g. the Latin emperor on horseback never has a spear but a sword or a sceptre). All this leads us to conclude that there was no direct implementation of foreign models, but that certain influences could be observed. Those influences are certainly Western in origin, but our opinion is that it is more likely that the influences from Constantinople (at the time under Latin rule) were stronger than the ones coming from Hungary. And the logic dictates that the development of the Serbian royal sigillographic practices cannot be totally independent from the Imperial Latin sigillographic practices, since it is unlikely that the same (iconographic and artistic) innovations would independently occur almost simultaneously at two relatively nearby locations.

Keywords: sigillographic practices, sigillographic patterns, wax seals, lead bullae, Stefan Nemanja, Stefan Nemanjić (the First-Crowned), king Radoslav, king Vladislav.

Чланак примљен: 29. 03. 2019.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13. 09. 2019.